

УДК 316.485.26:316.77

Наталія Ніколаєнко,

доктор політичних наук, професор,

керівник Навчально-наукового центру дослідження

гібридних загроз національної безпеки на Півдні України,

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова,

nikvlad96@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2558-4749

DOI 10.29038/2524-2679-2023-02-276-285

ЗАГРОЗИ УКРАЇНСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ ІНТЕРЕСАМ У ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Зазначено, що тема дослідження пов'язана з необхідністю дослідити характер загроз державним інтересам України в Чорноморському регіоні, сформулювати висновки щодо шляхів стабілізації ситуації в регіоні та формування ефективної моделі забезпечення національної безпеки України. Визначено, що, розглядаючи роль України як системоформувальго чинника архітектури регіональної безпеки в Чорному морі, окремо зупинимося на міжнародно-політичних обставинах, що призвели до збройної агресії росії проти України й ведення гібридної війни між державами. Констатовано, що бездіяльність офіційних українських властей надихнула в подальшому антиукраїнські сили на посилення провокацій, метою яких стала остаточна заборона українського контролю над Кримським півостровом. Зазначено, що проаналізовані антиукраїнські акції засвідчили про тривалу цілеспрямовану систематичну діяльність політичних кіл рф і проросійськи налаштованих політиків та ЗМІ в Україні, зокрема в Криму та інших регіонах країни, щодо дестабілізації обстановки, зриву заходів міжнародного військового співробітництва ВМС ЗС України, вони стали не лише провокацією проти українського народу та держави, а й черговим етапом гібридної війни росії проти України. Відповідно, безпековий компонент у Чорноморському регіоні має бути одним із головних пріоритетів зовнішньої й внутрішньої політики української влади. Указано, що необхідною умовою формування безпекових структур у Чорноморському регіоні є чітке визначення концепції побудови спільної регіональної ідентичності причорноморських країн (за винятком рф) та активна участь України в побудові геополітичного виміру чорноморської регіональної ідентичності.

Ключові слова: загрози національній безпеці, Чорноморський регіон, гібридна війна, державні інтереси, маніпуляція, політичні технології, дестабілізація, міжнародне військове співробітництво.

Nataliya Nikolaienko,

Admiral Makarov National University of Shipbuilding of Mykolaiv,
ORCID ID: 0000-0002-2558-4749

THREATS TO UKRAINIAN STATE INTERESTS IN THE BLACK SEA REGION: HISTORICAL AND POLITICAL ASPECT

It is stated that the topic of the research is related to the need to investigate the threats to Ukrainian state interests in the Black Sea region, formulate conclusions on ways to stabilise the situation in the region and form an effective model of ensuring Ukraine's national security. It is determined that considering the role of Ukraine as a system-forming factor in the regional security architecture in the Black Sea, it is worthwhile to dwell on the international political circumstances that led to Russia's armed aggression against Ukraine and the waging of a hybrid war between the states. The author states that the lack of action by the official Ukrainian authorities further inspired anti-Ukrainian forces to increase provocations that were aimed at the final ban of Ukrainian control over the Crimean peninsula. It is emphasised that the analysed anti-Ukrainian campaigns have shown a long-lasting targeted systematic activity of Russian political circles and pro-Russian politicians and media in Ukraine, in particular in Crimea and other regions of the country, to destabilise the situation, disrupt international military cooperation of the Ukrainian Navy, and have become not only a provocation against the Ukrainian people and state but also another stage of Russia's hybrid war against Ukraine. Accordingly, the security component in the Black Sea region should be one of the main priorities of the foreign and domestic policy of the Ukrainian authorities. It is determined that a necessary condition for the formation of security structures in the Black Sea region is a clear understanding of the concept of building a common regional identity of the Black Sea countries (excluding Russia) and the active participation of Ukraine in building the geopolitical dimension of the Black Sea regional identity.

Key words: threats to national security, regional security, Black Sea region, hybrid war, state interests, manipulation, political technologies, destabilisation, international military cooperation.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Тема дослідження пов'язана з необхідністю дослідити характер загроз державним інтересам України у Чорноморському регіоні, сформулювати висновки щодо шляхів стабілізації ситуації в регіоні та формування ефективної моделі забезпечення національної безпеки України. Повномасштабна війна росії проти України стала наслідком низки суб'єктивних та об'єктивних чинників і дій, яким надається і ще буде надана відповідна фахова оцінка. Утім, вважаємо актуальним, із погляду часу, зробити певний політико-історичний аналіз подій, які передували їй, по суті, були фактично репетицією цієї агресивної війни північно-східного сусіда проти нашої держави та українського народу.

Мета статті – здійснити політико-історичний аналіз подій упродовж сучасного процесу українського державотворення та характеру основних загроз державним інтересам України в Чорноморському регіоні.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядаючи роль України як системоформувального чинника архітектури регіональної безпеки в Чорному морі, окремо зупинимося на міжнародно-політичних обставинах, що призвели до збройної агресії росії проти України та ведення гібридної війни між державами.

До однієї з перших таких репетицій потрібно віднести спровокований росією конфлікт навколо острова Коса Тузла – кризи в російсько-українських відносинах наприкінці 2003 р., який був викликаний спорудженням у Керченській протоці дамби з Краснодарського берега до острова для тиску на Україну з метою врегулювання статусу Керченської протоки та Азовського моря. Головним ідеологом й ідейним натхненником боротьби за косу Тузла став депутат Законодавчих зборів Краснодарського краю О. Травніков. Дві його книги: «Коса Тузла: перечисленная территория» 1997 р. видання та «Коса Тузла и стратегические интересы России» 2005 р. поставили питання про приналежність острова Краснодарському краю й росії, надали теоретичні й історичні обґрунтування законності претензій на цю територію та стали ідеологічною основою питання про її приналежність. Крім того, ситуацію навколо острова активно використовував у своїй передвиборчій кампанії блок «Родина» Д. Рогозіна для гри на виборах до Держдуми рф. І вже на початку вересня прикордонна служба рф виступила із заявою про намір по завершенню будівництва дамби розмістити на Тузлі російську заставу.

Відтак 29 вересня 2003 р. влада Краснодарського краю (губернатор О. Ткачов) розпочала будівництво дамби від Таманського півострова в бік Керчі до українського острова Коса Тузла (начебто щоб запобігти розмиванню берегової смуги) [4]. 30 вересня 2003 р. МЗС України зробило заяву про приналежність о. Коса Тузла Україні, а українські прикордонники у відповідь на такі дії східного сусіда в тижневий термін звели свою заставу. 21 жовтня конфлікт досяг критичної точки: українські прикордонники протаранили й затримали у своїх територіальних водах російський буксир «Труженник» зі співробітниками кубанської адміністрації на борту. Незважаючи на це, будівництво дамби тривало аж до 23 жовтня, коли воно було зупинене за 102 м від лінії Державного кордону. Зі зниженням «градусу» заяв з обох сторін розпочалися перемовини щодо акваторії Чорного й Азовського морів.

Але навіть після зустрічі в грудні 2003 р. президентів путіна та Л. Кучми й підписання ними Договору про співробітництво у використанні Азовського моря й Керченської протоки, питання про російсько-український кордон і про режим Азовського моря так і залишилися нерегульованими [15]. І лише в липні 2005 р. у результаті чергових консультацій України та рф росія визнала приналежність Україні о-ва Коса Тузла в Керченській протоці і «вод навколо нього» [4]. Загалом, цей конфлікт став, по суті, «спробою протестувати» не стільки пильність українських прикордонників, військових моряків та й Збройних сил загалом, а радше стійкість українського політикуму й західного співтовариства до зовнішніх загроз, які тільки набирали сили.

Майже через три роки, у травні–червні 2006 р., росія через своє політичне лобі у Верховній Раді України, проросійські політичні партії, громадські організації та рухи зірвала міжнародні військово-морські навчання «Сі Бриз – 2006» («Sea Breeze – 2006»). Ці навчання, які проводилися в Україні щорічно з 1997 р. відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння та співробітництво з питань оборони й військових відносин між міністерствами оборони США та України від 1993 р., мали розпочатися 17 червня 2006 р. й стати найбільшим в Україні та найважливішим для ВМС ЗС України головним практичним заходом їх підготовки до участі в антитерористичній операції НАТО в Середземному морі «Активні зусилля» та давало змогу адаптувати підготовку українських ВМС до вищих міжнародних стандартів [9]. Україна для навчань надавала військову та цивільну інфраструктуру Чорноморського узбережжя, а США, здійснюючи технічну й фінансову підтримку, допомагали в розбудові приморської інфраструктури України, зокрема інженерному переобладнанні Старокримського полігону [13].

США та Україна були змушені скасувати наземну частину цих навчань, оскільки дозволу на перебування на українській території іноземних військових підрозділів Верховна Рада так і не дала. Противниками цих навчань в українському парламенті стали фракції Партії регіонів (ПР), Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ), Комуністичної партії України (КПУ), Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)), які, організувавши протягом травня–червня 2006 р. блокування представниками своїх осередків разом із проросійськими громадськими організаціями порту та місця перебування американських представників у Феодосії, Сімферополі й Старому Криму, послалися на «волевиявлення» народу та проголосували проти проведення цих міжнародних військово-морських маневрів [14]. При цьому в блокуванні взяли участь також представники цих партій із Донбасу, Верховної Ради Криму, проросійськи налаштовані активісти із Севастополя, Сімферополя й Алупки [16], «Российской общины», «Союза советских офицеров», «Общественно-патриотического движения «Родина», «Всеукраинской организации Союза рабочих, крестьян и трудовой интеллигенции», «Прорыв» [11], а також члени російської ЛДПР (були згодом депортовані), донські й кубанські козаки. Пікетників у Феодосії закликала до рішучіших дій лідер прогресивних соціалістів Н. Вітренко та, прикриваючись мандатом члена Парламентської асамблеї Ради Європи, лідер російських комуністів В. Зюганов [7]. Ці та інші акції протесту патронував депутат держдуми рф, директор інституту СНД К. Затулін [1].

Усі ці акції активно висвітлювалися російськими кореспондентськими групами НТВ і РТР, які, на задрість журналістів місцевих ЗМІ, посилено фінансувалися [8]. Загалом, понад місяць тривала облога американського вантажу й, у підсумку, навчання були зірвані. Відповідно, довелося скасувати морську фазу навчань, яка мала розпочатися 19 липня 2006 р. в акваторії Чорного моря згідно зі спільним рішенням України та США, через відкликання призначеного для участі в «Сі Бризі» есмінця ВМС США «Barry» через події в Лівані (за офіційною причиною – евакуації людей з охопленої війною країни) [9].

Отже, «феодосійську» спецоперацію можна впевнено класифікувати як утрату для Збройних сил й України взагалі, яка стала можливою з боку рф унаслідок безвідповідальності українських політиків і місцевих посадових осіб та бездіяльності кримських українських спецслужб і МВС, які вже тоді стали на шлях державної зради. Виняток становила позиція представника Президента України в АРК Г. Москаля, який принципово розвінчував провокаційні дії проросійських активістів і вбачав у них

бажання не лише зашкодити міжнародному іміджу ЗС України, а й зірвати курортний сезон у Криму, щоб потім у цьому звинуватити київську владу [17].

Демонстративна агресивність натовпу москвофільських вандалів 5 липня 2008 р. у Севастополі під час святкування Дня ВМС ЗС України, які атакували кордон українських моряків та знищили пам'ятні знаки на честь підняття державних прапорів на кораблях Чорноморського флоту у 1918 р., чітко засвідчила про присутність у їхніх лавах кадрових співробітників російських спецслужб у цивільному. Як це потім повторилось у лютому – березні 2014 р., попереду вони запускали місцевих бабусь. Водночас події 5 липня 2008 р. у Севастополі засвідчили про розгортання якісно нового етапу українсько-російського протистояння [6]. Спроба надати належну правову оцінку цим подіям і притягнути провокаторів до відповідальності викликала невдоволення в проросійських організацій, які закликали і до надання права безстрокового перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі та Криму, оскільки в ньому «бачили свою опору й надію» [3].

Бездіяльність офіційної української влади надихнула в подальшому антиукраїнські сили на посилення провокацій, метою яких стала остаточна заборона українського контролю над Кримським півостровом.

У подальшому, коли в період із 14 по 26 липня 2008 р. в районі Одеси, Миколаєва та в Криму відбулися чергові спільні американські й українські тактичні військово-морські навчання «Сі Бриз–2008» із залученням держав – членів НАТО та країн – учасниць програми Альянсу «Партнерство заради миру», метою яких було підвищення рівня взаємодії й сумісності підрозділів країн-учасників під час проведення «миротворчих та гуманітарних операцій», ці ж проросійські партії й громадські організації в районі оз. Донузлав зірвали берегову фазу навчань, провокативними діями захопивши українську військову техніку та намагаючись захопити польовий командний пункт [14]. Очолив цю акцію особисто Л. Грач, відомий своїми антиукраїнськими й антикримсько-татарськими поглядами. Він, користуючись своєю недоторканістю депутата Кримського парламенту, був присутній у районі проведення навчань і надавав цілєвказівки членам ПСПУ, «Русского блока» із Сімферополя та Севастополя й особисто координував їхні дії. Потрібно зазначити, що цим діям передувала надзвичайно активна й цілеспрямована інформаційна акція російських і кримських проросійських ЗМІ, котрі всіляко прагнули роздмухати протестні антинатовські настрої серед кримського населення та зірвати проведення навчань [10].

Наймасштабніші у своїй історії військові навчання «Сі Бриз–2009», головним завданням яких у зв'язку з частими випадками захоплення піратами цивільних суден і їхніх екіпажів поблизу берегів Сомалі, мала стати підготовка підрозділів ВМС ЗС України до боротьби з піратством, було зірвано через небажання депутатів від фракцій ПР, ПСПУ й КПУ голосувати за їх проведення. У навчаннях, згоду на участь у яких дали 16 країн, із використанням бойових кораблів, авіації, піхотних підрозділів, офіцерів і спостерігачів до складу багатонаціональних штабів планувалося залучити 14 кораблів, катерів і допоміжних суден ВМС ЗС України, три кораблі Морської охорони Державної прикордонної служби, сім вертольотів і три літаки авіації Військово-Морських сил, Сухопутних військ і Повітряних сил ЗС України, близько 1500 військовослужбовців, понад 50 одиниць бронетанкової та автомобільної техніки й провести завершальний етап державних випробувань військово-транспортного літака Ан-70, зокрема провести з нього різними способами десантування підрозділів аеромобільних військ і морської піхоти ЗС України. Удруге 12 червня 2009 р., як і 22 травня, ці фракції відмовилися включити до порядку денного законопроект президента В. Ющенка про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2009 р. для участі в навчаннях [2].

Як результат, ці та подібні акції засвідчили про тривалу цілеспрямовану систематичну діяльність політичних кіл РФ і проросійськи налаштованих політиків та ЗМІ в Україні, зокрема в Криму й інших регіонах країни, щодо дестабілізації обстановки, зриву заходів міжнародного військового співробітництва ВМС ЗС України, стали не лише провокацією проти українського народу й держави, а й черговим етапом гібридної війни Росії проти України. Усе це, як показав час, призвело до подій у Криму з подальшою збройною агресією РФ та анексією півострова й тимчасової окупації частини територій Луганської та Донецької областей – спроби знищення Української держави. Ці й інші події свідчать про необхідність ретельного врахування уроків історії та недопущення сьогодні й у подальшому таких трагічних помилок. Отож це потребуватиме від України цілого комплексу узгоджених дій і заходів, а також розробки стратегії з нейтралізації та попередження цих негативних, а інколи й загрозливих явищ і процесів

Тож загрози українським національно-державним інтересам у Чорноморському регіоні мають як зовнішнє, так і внутрішнє походження, а їх попередження передбачає комплекс заходів й узгоджених дій усіх державних та, за можливості, недержавних структур. Серед основних загроз можна виокремити такі:

- розгортання процесів мілітаризації Криму в умовах повномасштабної російсько-української війни фактично в геополітичних реаліях нової «холодної війни»;
- конкуренція держав у вирішенні питання оптимального маршруту транспортування каспійських енергоносіїв на Захід;
- посилення в країнах регіону геополітичних впливів інших держав, чий інтереси суперечать українським;
- лобіювання в Україні регіональними державами чи кримінальними структурами власних інтересів на шкоду українським, проведення ними на території України диверсійно-розвідувальних операцій;
- нездатність державних і ділових структур в Україні до формування ефективних механізмів реалізації й захисту українських інтересів у регіоні;
- політична нестабільність, слабкість інститутів державного управління в державах Чорноморського регіону.

Проблеми подолання більшості цих загроз, а також реалізації масштабних проєктів економічного розвитку Чорноморського регіону значною мірою можуть бути розв'язані шляхом формування регіональних структур безпеки, що створили б спільну платформу для співпраці в цій сфері з максимальним урахуванням інтересів держав регіону, усвідомлення ними факту необхідності стримування геополітичної експансії російської федерації.

Україна й світ мають убачати в росії не партнера в Чорноморському регіоні, а того, ким вона є. Може йтися не лише про повномасштабну війну, анексію Криму, окупацію частини Сходу та Півдня України, а й про порушення принципів існування Світового Співтовариства.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Відповідно, безпековий компонент у Чорноморському регіоні повинен бути одним із головних пріоритетів зовнішньої й внутрішньої політики української влади. Необхідною умовою формування безпекових структур у Чорноморському регіоні є чітке визначення концепції побудови спільної регіональної ідентичності причорноморських країн (за винятком рф), що сприяло б їх поступовому входженню до Євросоюзу. Активна участь України в побудові геополітичного виміру чорноморської регіональної ідентичності (вивчення стратегічної ситуації в регіоні, його потенціалу й можливостей розвитку) допоможе нашій країні визначитися щодо її геополітичної ролі й статусу як регіональної держави та проводити послідовну виражену й дієву зовнішню політику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айдін, М. (2003). Внесок ОЧЕС у розвиток євразійського простору: альтернативні перспективи для архітектури європейської безпеки. *Розширена Європа та виклики безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні*: зб. ст., голов. ред.: Б. Парахонський. Київ: Академпрес, с. 17–25.
2. Арабаджи, Ю. І. (2015). Відродження фашизму на тлі політичної ситуації в Росії і Україні, *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*, № 5, с. 21–29.
3. Бадрак, В. (1998). Прелюдія к турецькому тендеру, *Дзеркало тижня*, 18–24 лип., с. 5.
4. Бадрак, В. (1999). В прицеле – снова Пакистан и Турция, *Дзеркало тижня*, 21–27 берез., с. 6.
5. Бадрак, В. (1999). Плодотворный «IDEF», *Дзеркало тижня*, 2–7 жовт., с. 6.
6. Бадрак, В. (2000). Танковая атака в Турции, *Дзеркало тижня*, 12–18 лют., с. 7.
7. Бадрак, В. (2000). Позиционный успех Т-84, *Дзеркало тижня*, 29 квіт. – 5 трав., с. 7.
8. Бадрак В. (2000). Ревизия приоритетов на рынке оружия, *Дзеркало тижня*, 15–21 квіт., с. 6.
9. Бадрак, В. (2001). Танковые страсти, *Дзеркало тижня*, 31 берез. – 6 квіт., с. 5.
10. Бадрак, В. (2001). Крутое пике бронетанкостроения, *Дзеркало тижня*, 2001, 18–22 серп., с. 7.
11. Бадрак, В. (2002). Двери в Европу необходимо открывать самим, *Дзеркало тижня*, 5–11 жовт., с. 6.
12. Бейоглу, Ф. (1995). Формування Чорноморського регіону економічного співробітництва: автореф. дис. ... канд. екон. наук: (08.05.03)/Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т. міжнар. відносин, Київ, 21 с.
13. Бжезинский, З. (1999). Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, Москва: Междунар. отношения, 256 с.
14. Бжезинский, З. (2004). Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство/ пер. с англ., Москва: Междунар. отношения, 288 с.
15. Биковський, Л. (1940). Туреччина. Бібліографічні матеріали, Варшава: Укр. Чорномор. ін-т, 64 с.
16. Біленко, Т. (2004). Стан та перспективи українсько-турецьких зовнішньоекономічних відносин на засадах сталого розвитку, Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. праць/ упорядник: Ф. Г. Туранли, Київ: Денеб, с. 526–531.
17. Борисенко, Е. (1999). Черноморская зона свободной торговли? *Международная жизнь*, № 1, с. 45–53.
18. Притула, В. (2009). Що втратила Україна та її флот від зриву навчань «Сі бриз-2009»? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1760827.html>
19. Україна і світ: теоретичні й практичні аспекти сучасного політичного процесу: кол. моногр./ за ред. проф. Н. О. Ніколаєнко, Херсон: Грінь Д. С., 2016, 520 с.

REFERENCE

1. Aidin, M. (2003). Vnesok OChES u rozvytok yevraziiskoho prostoru: alternatyvni perspektyvy dlia arkhitektury yevropeiskoi bezpeky. *Rozshyrena Yevropa ta vyklyky bezpetsi v Chornomorsko-Kaspiiskomu rehioni*: zb. st., holov. Red.: B. Parakhonskyi. Kyiv: Akadempres, p. 17–25.
2. Arabadzhy, Yu. I. (2015). Vidrozhennia fashyzmu na tli politychnoi situatsii v Rosii i Ukraini, *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia*, № 5, p. 21–29.
3. Badrak, V. (1998). Preludya k turetskomu tenderu, *Dzerkalo tyzhnia*, 18–24 lypnia, p. 5.
4. Badrak, V. (1999). V prytsel – snova Pakystan y Turtsyia, *Dzerkalo tyzhnia*, 21–27 bereznia, p. 6.
5. Badrak, V. (1999). Plodotvornyi «IDEF», *Dzerkalo tyzhnia*, 2–7 zhovt., p. 6.
6. Badrak, V. (2000). Tankovaia ataka v Turtsyy, *Dzerkalo tyzhnia*, 12–18 liut., p. 7.
7. Badrak, V. (2000). Pozytysonnyi uspek T-84, *Dzerkalo tyzhnia*, 29 kvit. – 5 trav., p. 7.
8. Badrak V. (2000). Revyzyia pryorytetov na rynku oruzhya, *Dzerkalo tyzhnia*, 15–21 kvit., p. 6.
9. Badrak, V. (2001). Tankovye strasty, *Dzerkalo tyzhnia*, 31 berez. – 6 kvit., p. 5.
10. Badrak, V. (2001). Krutoe pyke bronetankostroenyia, *Dzerkalo tyzhnia*, 2001, 18–22 serp., p. 7.
11. Badrak, V. (2002). Dvery v Evropu neobkhodymo otkryvat samym, *Dzerkalo tyzhnia*, 5–11 zhovt., p. 6.
12. Beiohlu, F. (1995). Formuvannia Chornomorskoho rehionu ekonomichnoho spivrobitnytstva: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: (08.05.03)/Kyiv. un-t im. T. H. Shevchenka, In-t. mizhnar. vidnosyn, Kyiv, 21 p.
13. Bzhezynskyi, Z. (1999). Velykaia shakhmatnaia doska. *Hospodstvo Ameryky y eho heostrategycheskye ymperatyvy*, Moskva: Mezhdunar. otnoshenyia, 256 p.
14. Bzhezynskyi, Z. (2004). Vyb. Hlobalnoe hospodstvo yly hlobalnoe lyderstvo/ per. s anhl., Moskva: Mezhdunar. otnoshenyia, 288 p.
15. Bykovskyi, L. (1940). Turechchyna. Bibliohrafichni materialy, Varshava: Ukr. Chornomor. in-t, 64 p.
16. Bilenko, T. (2004). Stan ta perspektyvy ukrainsko-turetskykh zovnishnoekonomichnykh vidnosyn na zasadakh staloho rozvytku, *Ukraina – Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie*: zb. nauk. prats/ uporiadnyk: F. H. Turanly, Kyiv: Deneb, p. 526–531.
17. Borysenko, E. (1999). Chernomorskaia zona svobodnoi torhovly? *Mezhdunarodnaia zhyzn*, № 1, p. 45–53.
18. Prytula, V. (2009). Shcho vtratyla Ukraina ta yii flot vid zryvu navchan «Si bryz-2009»? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1760827.html>
19. Ukraina i svit: teoretychni y praktychni aspekty suchasnoho politychnoho protsesu: kol. monohr./ za red. prof. N. O. Nikolaienko, Kherson: Hrin D. S., 2016, 520 p.

Матеріал надійшов до редакції 26.05.2023 р.